

İKTİBAS/CITATION

PALALI, İlhan. "Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Değeri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 23 (2010/Ocak-Haziran), 1-14

Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi

İlhan PALALI

Yrd. Doç. Dr., HARRAN Ü., FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Özet

Salname yıllık demektir. Osmanlı Devlet Salnameleri ilk defa 1847 yılında çıkarılmaya başlanmıştır. Daha sonra Bakanlık, vilayetler ve özel şahıslar tarafından da çıkarılarak türleri ve sayıları zamanla artmıştır. Osmanlı salnameleri içerik bakımından yayımlandığı tarihten bir yıl öncesine ait devletin ve vilayetlerin tarihi, coğrafyası, nüfusu, idari, askeri, hukuki teşkilatları ve ekonomik durumu, eğitim yapısıyla ilgili bilgi veren önemli kaynaklardır. Dolayısıyla son dönem Osmanlı Devleti ve şehir tarihi ile ilgili yapılan araştırmalarda (siyasi, askeri, ekonomik, sosyal, idari, teşkilat, diplomasi) gibi konularda titiz ve dikkatli kullanmak şartıyla başvurulması gereken önemli bir kaynaktır.

Anahtar Kelimeler: Salname, Osmanlı Devleti, Bakanlık, Vilayet.

Abstract

Salnames means annual. Otoman State salnames had begun in 1847 for first time. Afterwards types and numbers of salnames had been increased by ministry, provinces and private persons. The Otoman Salnames are an important source because of their contents which include the history, geography, population, managerial, military, judicial, economy, education status and social structure of state and provinces that are belong to before think bring out of salnames. Consequently, they are an important source that should be resorted with useing careful condition in Otoman State and city history research (political, military, economic, social, managerial, organization, diplomacy).

Key Words: Salname, Ottoman State, Ministry, Province

Salnâme bir senelik hadiseleri topluca göstermek üzere tertip olunmuş eserler için kullanılmış bir tabir olup, Türkçe'ye Tanzimat'tan sonra girmiştir. Farsça "sene" demek olan sâl ile Farsça mektup, kitap manasına gelen nâme

kelimesinin birleştirilmiş şekli olup bu tabirin bugünkü karşılığı "yıllık"tır.¹ Salnâme Fransızca "annuaire" ve İngilizce "Year book" tabirlerinin karşılığıdır. Avrupa lisanlarında salnâme ve takvim nevinden asar-ı seneviyeye "Almanak" ve "kalânderiye" namları da verilmektedir.

İlk eser-i senevi (salnâme) 15. yüzyılın ikinci yarısı başlarında Viyana'da ve daha sonra Macaristan'da tab' ve neşredilmiş ise de asıl devamlı olarak Almanak neşrine 16. Yüzyıl ortalarında Almanya'da başlanmıştır. Seneden seneye geliştirilerek genişletilmiş olan bu eserler, 17. yüzyıldan itibaren bir işin yapılması ve yapılmaması ile ilgili zamanları belirleyen o seneye ait malumatlar bir takım konularla ilgili izahat ve tafsilat, birçok hurufatı içine almak üzere tertip edilmeye başlanmıştır². Almanakların tesisi ve neşrinde ilk eserin Viyana'da tab edilmiş olmasıyla beraber Alman'ların ilim ve medeniyette ilerlemelerini müteakiben Fransızlar, İngilizler de bu eserleri çıkarmaya başlayarak Almanlardan geri kalmamaya ve belki daha ileri götürmeye gayret ettikleri gibi diğer Avrupa devletleri onları takip etmişlerdir.

Resmi veya resmiye yakın bir şekilde ortaya çıkan bu salnâmelerin en mühimi iki asırdan ziyade bir hayata sahip olan Fransa'nın Salnâme-i Krali'si (Almanak Royal) ile 1763 senesinde çıkmaya başlayan her sene neşir olunan Alman (Almanac do Gotha)^{*} resmi salnâmesidir.³ Bizde ilk salnâme batılılaşmanın etkisiyle Tanzimat'tan sonra devlet tarafından 28-12-1846 de yayınlanmasına karar verilmiş olup⁴ zaman içinde sayıları ve türleri artmış vilayetler; özel şahıslar tarafından da salnâmeler çıkarılmaya başlanılmıştır. Salnâmeleri türleri bakımından genel olarak dört kısımda inceleyebiliriz.

I. Osmanlı Devlet Salnâmeleri

¹ Hasan Duman, *Osmanlı Yıllıkları*, İslam Tarihi Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1982, s.17; "Salnâme", *İslam Ansiklopedisi*, X, 134.

² M. Zeki Pakalın, "Salnâme", *Tarih Deyimleri Sözlüğü*, III, 106.

^{*} *Bu salnâme yeryüzünde mevcut bilcümle hükümet ve kıtaların hükümdarları vükela ve rüesası, me'murini ile rical-ı meşhure-i siyasinin isimlerini ve memleketlerin en meşhur şehirlerinin nüfusuyla askeri kuvvetini, deniz kuvvetleri ve mali durumlarını, ticaretlerini ve bu hususta birçok malumat vermektedir.*

³ İsmail Erünsal, *Osmanlıca Metinler ve Belgeler*, İstanbul 1990, s. 194, 195, 196; *Milli Nevsal*, İstanbul R.1338 (1922) s. 25.

⁴ "...beher sene muharrem iptidasında tab ve temsil olunmak üzere kaffe-i vükela-yı Devlet-i Aliyye-i memurini Saltanat-ı Seniyyenin esamisine merkez-i memuriyetlerine mübeyyin salnâme namıyla tesmiyesiyle tercüman efendinin tanzim ve takdim eylediği risalenin icra-yı icabı hakkında meclis-i maarifi umumiyeye'den kaleme alınan mazbatanın arzına..."Başbakanlık Osmanlı Arşivi: 09-M-1263,Dosya=7,Gömlek=1280, Fon: Irade. Mesail-i mühimme.

Yukarıda verdiğimiz arşiv belgesinden anlaşılacağı üzere (dibnot4) her Muharrem öncesinde hazırlanarak basılan Osmanlı Devleti'nin bütün vekillerini, merkez memuriyetleri, diğer bütün memurlarının gösterildiği ve adlarının yer aldığı yıllıklara salnâme adı verilmiştir. Osmanlı Devletinin ilk Devlet Salnâmesi, Sadrazam Reşid Paşa'nın isteği ile Hekimbaşı Abdülhak Efendizade Hayrullah Efendi ile 19. Yüzyıl Osmanlı fikir ve ilim adamlarından Ahmed Cevdet Paşa'nın yardımları ile Ahmed Vefik Paşa tarafından hazırlanmış¹ ve 1263 H. (1847M.) senesinde *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* adı ile tab edilmiştir.²

Salnâmelerin hazırlanması işi bir müddet sonra 1872 den itibaren Maarif Nezâreti tarafından yürütülmeye başlanmış ve bu iş 1888'e kadar devam etmiştir. Bu yıldan itibaren Sicil-i Ahval-i Me'murin idaresine havale edilmiş olup³, bu durum saltanatın sonuna kadar devam etmiştir.⁴

Devlet tarafından yayınlanan *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye'ler* H.1263 (1847), R.1328, (1912) yılları arasında muntazam bir şekilde yayınlanmıştır. En son cilt, def'a 68'dir ve 1334 mali (1918) tarihini taşır. Başlangıçta küçük hacimde, yüz sayfa civarında olan söz konusu yıllıklar gittikçe gerek sayfa ve boy bakımından⁵ gerekse içindeki ihtiva ettiği bilgiler⁶ bakımından gelişerek, ince puntolarla bin sayfayı aşmışlardır. Sicil-i Ahval Komisyonu her yıl bakanlıklardan ve vilayetlerden geçmiş yıllara ait kayıtların güncelleşmesi için yeni bilgileri ister bir önceki yılın salnâme formlarını ilgili dairelere gönderirdi.⁷ Buna rağmen istenilen bilgilerin zamanında gönderilmemesi sebebiyle salnâmelerde yer alan bilgiler zaman zaman hatalı olabiliyordu. Devlet bu hataların giderilmesi için tayin ettiği müfettişler vasıtasıyla inceleme yaptırarak ilgili makamları uyarır ve hataların düzeltilmesini isterdi⁸. Aynı zamanda salnâmeler tam ve hatasız çıkarıldığı zaman emeği geçen-

¹ Erünsal, *Osmanlıca Metinler ve Belgeler*, s. 25

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi; Dosya:158, Gömlek:8187, Fon: İrade, Dahiliye. H.18-ZA-1263.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi; D:1528 G:107 F: Dahiliye, Mektubi Kalemi. 26-ZA-1305.

⁴ Duman, *Osmanlı Yıllıkları*, İslam Tarihi Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1982, s.18; Erünsal, *age*, s.198.

⁵ Duman, *Osmanlı Yıllıkları*, İslam Tarihi Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1982, s.18, "Salnâme", *The Encyclopedia Of İslam*, Vol, III, Leiden 1995, s. 898.

⁶ Justin Mc Carthy, & J. Dennis Hyde; "Ottoman Imperial And Provincial Salnâmes", Middle East Studies Association, Bulletin C XIII/2 Newyork 1979, s.10.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi; ; D:2595 G:26.14-S-1310 ..."1310 Sene-i Hicriyesine mahsus olmak üzere tab ettirilecek salnâmeye Şura-yı Devlet dairesine ait olan formanın icra-yı tedkiki"...

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi; ;D:4 G:48, F:Y.PRK.MK.28-R-1306..."Devlet salnâmesinin tanziminde dikkatli davranılmadığı bundan sonra dikkatli hareket edilmesinin gereği.."

leri teşvik amacıyla takdir taltif ederdi¹. Bilhassa 1876-1908 tarihleri arasında Sultan II. Abdülhamit devrinde çıkanlar en mükemmelleridir. Bunlar, inanılmayacak zenginlikte bilgilerle doludur ve devletin resmi teşkilatından, coğrafyasından başka memurların isimleri, tayin tarihleri, rütbeleri ve nişanları gösterilmekle birer vesika hüviyetindedirler.

Osmanlı İmparatorluğunun topraklarından büyük parçalar kaptırdığı ölüm kalım kavgası verdiği dönemde (H.1328–1332 /M1913–1916 yıllık yayınlanma işi ele alınamamıştır. En son devlet yıllığı def'a 68, 1333-1334 Rumi, 1918 yıllarını kapsar².

Devlet Salnâmelerini H.1300/M 1882 tarihine göre ikiye ayırmak mümkündür. Buna göre H.1300'den önceki devlet salnâmeleri, İmparatorluğunun yönetim ve ekonomik yönleri hakkında bilgiler içeriyordu. Çoğu zaman nüfusu bina sayılarını, idarî gelirleri ve giderlerini, öğrenci sayısını ve diğer tanım ve istatistikleri kapsardı. H.1300 sonrası devlet salnâmeleri, H. 1300 öncesi verdiği bilgilere ek olarak giderek yabancı konsolosları da içeren hükümet görevlilerinin listelerini veriyordu.

Sadece istatistik olarak verilen bilgiler vilâyetlerdeki ilçeler, kazalar ve köylerin sayısı ile ilgiliydi. Daha önemlisi salnâmeler, imparatorluğun yönetim bölümlerine ait kayıtları ihtiva etmekteydi. Devlet salnâmeleri çoğu zaman İmparatorluk sınırlarında oluşan değişikliklerin çizimini verirdi, H.1300'den sonra ki salnâmeler farklı istatistik ciltleri halinde yayınlandı. Bütçe ve genel istatistik gibi.³ Cumhuriyetten sonra da devlet yıllıklarının neşredildiğini görmekteyiz. Bunların ilk ikisi *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi* adıyla 1925-1926, 1927-1928 yıllarında Arap harfleriyle, Latin harflerinin kabulünden sonra da bir kaç defa Devlet yıllığı tir⁴.Devlet salnâmeleri Osmanlı ülkesindeki panayırlardan dini günlere kadar sosyal hayatı ilgilendiren önemli günlerin yanı sıra kara deniz postalarına ait tarifeler, Türk parasının değerini gösteren bir liste yabancı devletlerin bazılarının devlet şekillerini yönetim biçimlerini hükümdarlarının adlarını, kabînelerini, nüfusunu yüz ölçümünü, parasını ve askeri durumunu gösteren

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi; D.28 G:1311-S-037, F:İ.D. 07-S-1311(Hicri)..."*Bin üç yüz on bir senesine mahsus salnâmenin tab' ve neşrinde sezavar-ı taltif-i ali olan Sicil-Kalem Sermüdiri Mürteza, mütehayyızanı-ı ketebeden Kazım ve Avni ile kalem-i mezkur mümeyyizi Ferid Bey'lerin münasibi vechi ile taltifleri...*"

² Duman, *Osmanlı Yıllıkları*, İslam Tarihi Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1982, s.19.

³ Mc Carthy, agm, s.198; Duman, *Osmanlı Yıllıkları*, İslam Tarihi Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1982,s.19.

⁴ Duman, *Osmanlı Yıllıkları*, İslam Tarihi Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1982, s.19.

bilgiler veriyordu. Ayrıca Ticaret, Maliye, Adliye ve Maarif nezâretlerine bağlı okul, matbaa, kütüphaneler ve İstanbul'da çıkan gazetelerin adlarını verirdi. Dolayısıyla kültür, eğitim basın, sosyal ve şehir tarihi araştırmalarında dikkatli kullanmak şartıyla önemli bir kaynaktır.¹ Devlet salnâmelerinin faydası görüldükten sonra, nezâret ve vilayet salnâmeleri de çıkarılmaya başlanmıştır².

II. Nezâret salnâmeleri

Nezâret salnâmeleri, ilgili nazırlık tarafından çıkarılan devlet salnâmeleri gibi, düzenli yayınlanmamalarına rağmen ait oldukları nazırlıkların teşkilatını, memurlarını, tarihçelerini ve ilgili faaliyetlerini vermeleri bakımından yayınlandıkları döneme ait önemli bilgi kaynaklarıdır.

Nezâret salnâmeleri nazırlıklar ve askeri kurumlar tarafından hazırlanarak 1282-1326 (1865³-1908) yılları arasında elli bir defa yayınlanmıştır. Bunların içinde *Salnâme-i Askeri* adlı salnâme Seraskerlik ve Harbiye Nezâreti tarafından on dört defa yayınlanmıştır⁴. İlk, *Salnâme-i Askeri* 21-12-1865'de on bir nüsha basılarak gerekli yerlere gönderilmiştir⁵. Bu salnâme diğer nezâret salnâmelerine göre daha erken bir tarihte yayınlanması bakımından ilgi çekicidir. Zamanın Osmanlı kara ve deniz kuvvetlerinin teşkilat yapısını, personel ve asker sayısını vermekte olup askeri tarih araştırmaları için önemli bir kaynak niteliğindedir. Bu konuda yayınlanan diğer bir salnâme *Bahriye Salnâmesi* olup, bu grubun en düzenli yayınıdır. H1307-R.1341,1342 (1890-1925,1926) yılları arasında yirmi dört defa yayınlanmıştır. Bu grubun diğer bir salnâmesi *Salnâme-i Nezâret-i Hâriciye*'dir. 1302⁶-1320 (1885-1902) yılları arasında dört defa yayınlanmıştır. Bu salnâmeler Hâriciye Nezâreti'nin, tarihçesi, teşkilatı, hâriciye nazırları, reis-ül küttabları, elçileri, muahadeler ve bunun gibi hususlar hakkında birçok bilgiler içerir. Bu salnâme Ahmet Nezih Galitekin tarafından yeniden yayınlanmıştır. (*Salnâme-i Nezâret-i Hâriciye: Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Yıllığı*, I-IV, İstanbul 2003). Hâriciye salnâmeleri, dış ilişkiler tarihi ve siyasi tarih araştırmaları konusunda önemli bir kaynaktır.

Maarif-i Umumiye Nezâreti'nin (1316-1321) 1898-1903 yılları arasında altı defa yayınladığı *Maarif Nezâreti Salnâmesi* de muhteva bakımından ol-

¹ Bilgin Aydın, "Salnâme", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt 32. s..52.

² Duman, *Osmanlı Yıllıkları*, İslam Tarihi Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1982, s.18.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi; .İrade-Dahiliye D:543,G:3777,5.04-B-1282(H).

⁴ Aydın, agmd.s.52.

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi; . D:543,G:37775.04-B-1282(H).

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi; . D:297,G:18791, F:I.HR.29-B-1302(H).

dukça zengin bilgiler içerir. Nezâretin tarihçesi, nazırları, memurları¹, ülkedeki medreseler müderrislerin Müslüman ve gayrimüslim ve ecnebi okulların adları öğrenci sayıları kuruluş ve ruhsat tarihleri, kütüphaneler kitap sayıları kurucularının adları² yer almaktadır. Bu konularla ilgili bilgileri ve istatistikleri almak üzere gerekli makamlara yazı yazılarak istenirdi.³ Bu bakımdan eğitim tarihi araştırmaları ile ilgili konularla ilgili olarak başvurulacak önemli bir kaynaktır. Ancak dikkatli değerlendirilmesi gerekir.

Meşihat makamı tarafından H.1334(1916) yılında bir defaya mahsus olarak yayınlanan *İlmiye Salnâmesi*, salnâmeler arasında muhtevası ve baskı kalitesi bakımından ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Mektubi-i Meşihat tarafından *Ceride-i İlmiyye*'nin ilavesi olarak hazırlanan salnâmenin tarihle ilgili bölümlerini Ali Emiri(ölüm tarihi1924), Ahmet Refik (Altınay) (ö.t:1937) ve Muallim Emin Bey(ö.t.1930) gibi dönemin tanınmış müellifleri tarafından kaleme alınmış olması bakımından önemli bir kaynaktır. Bunlardan başka nezâretler ve nezâretlere bağlı kurumlar tarafından yayınlanan salnâmeler de vardır. Ticaret ve Nafia Nezâretine bağlı rasathane idaresince yayınlanan *Rasathâne-i Âmire Salnâmesi* ile (H. 1288/1871) maliye nezâretine bağlı Rûsumat Emaneti tarafından neşredilen *Rûsumat Salnâmesi* (R. 1332/1914) bunların önemli örneklerindedir. Doğrudan devlet kurumu olmasa da yarı resmi niteliği dolayısıyla Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin mali 1329-1331 yılları için Rumi 1329 (1913) yılında neşrettiği salnâme ile Cemiyet-i Tedrîsiyye-i İslamiyye'nin R.1332'de4 (1914) yayınladığı iki salnâme de bunlar arasında zikredilebilir⁴.

III. Vilâyet Salnâmeleri

Osmanlı Devleti'nde eyaletlerin vilâyet şeklini almasından sonra her vilâyette hatta müstakil sancaklarda dahi resmî salnâmeler tertibine başlanıp bazılarında her sene muntazaman, bazılarında ara sıra neşriyata devam edilmiştir.⁵ Arşiv kayıtlarına göre vilâyetlerce tertip olunan salnâmelerin ilki H.1280⁶'de ve 1283 (1866-1867)¹ senesinde Bosna vilâyeti tarafından neş-

¹ Aydın, agmd, s.53.

² H.1316 Maarif salnâmesi.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi; H-17-S-1316, D:404, G.28, Fon::MaarifNezareti,Mektubi Kalemî."...Beyrut, Ankara, İşkodra, Selanik, Bitlis, Sivas, Konya ve Suriye Maarif müdürlüklerinden medreseler, mekatib-i ğayr-i müslime ve ecnebiye'nin toplandığı cedveller hakkında istenilen izahatın gönderilmesi..."

⁴ Aydın, agmd, s.53.

⁵ Erünsal, agm, s.198; Duman, *Osmanlı Yıllıkları*, İslam Tarihi Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1982,s. 19.

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi; ,H.26-Z-1280 D:19,G:40,F: TŞR. BNM.

redilen Sâlnâme olup son salnâme ise 1337-1338 Mali (1921-22 M) senesinde neşredilen *Bolu Livası Salnâmesi*'dir. "1864 Vilâyet Nizâmnâmesi'nin H.1284 (1867)'de uygulanmasının ülke genelinde yaygınlaşmasından sonra vilayet salnâmelerin yayınlanmasında büyük bir artış görülmüştür.² Vilâyet salnâmelerinin hazırlanmasından ve yayınlanmasından vilâyet mektupçusu sorumlu idi.³

Vilâyet salnâmelerinin tertip ve neşrinde bazı vilâyet idareleri büyük gayret göstermişlerdir.⁴ Bazı vilâyetlerin bir defa salnâme neşretmeleri yanında bazı vilâyetlerin ise otuz beş civarında salnâme neşrettiklerini görmek mümkündür. Bunların içinde Türkçe-Arapça, Türkçe-Rumca, Türkçe-Boşnakça⁵hatta Ermenice olanları bile vardır⁶.

Vilâyet salnâmeleri vilâyetlerin devlet tarafından kontrolündeki derecelerini, farklılığını tam olarak yansıtır. İstanbul'dan sıkı bir şekilde yönetilen vilâyetler buna bağlı olarak devlet kayıtlarını iyi tutuyorlardı ve bu vilâyetlerin salnâmeleri tam anlamıyla detaylıydı. Daha zayıf yönetilen vilâyetler daha zayıf kayıtlar tutuyorlardı. Ve onların salnâmeleri daha az bilgi veriyordu. Bu etkiyle, coğrafi olarak İstanbul'a yakın olan vilâyetler ile Karadeniz'deki vilâyetler ve bazı Anadolu vilâyetleri, Bursa, İzmir, Kastamonu ve Konya en eksiksiz salnâmelere sahipti. Doğu Anadolu vilâyetleri ve Arap vilâyetleri en az bilgi içeren salnâmeleri yayınladılar. Beyrut ve Halep salnâmeleri bazen hariç olsa da⁷ verdikleri bilgiler bakımından Bolu, Diyarbakır, Halep, Hüdavendigâr (Bursa), Manastır ve Selanik salnâmeleri önemli özellik arz ederler, tarih ve coğrafi bilgi bakımından pek zengindirler⁸. Bununla birlikte, Yemen ve Hicaz Salnâmeleri dikkatli kullanıldığında ev, yönetim, şehir hayatı ve kutsal şehirler üzerine çalışan araştırmacılara yardım

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi; ,H.12-CA1283,D:554 ,G:3853, İ-DH.; Pakalın, age, s.105; Duman, *Osmanlı Yıllıkları*, İslam Tarihi Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1982, s.19.

² Duman, *Osmanlı Yıllıkları*, İslam Tarihi Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1982, s.19.

³ 7 C. Ahir 1281-7 Kasım 1864 tarihli vilayet nizamnamesinde "*vilayetinin umur-ı umumiye-i tahriyesi Vilayet mektubcusu unvanıyla taraf-ı devletden Mensub bir memura muhavvel...*" *Düstur*, tertip I. C.I, s.609.

⁴ İ.A. agm, I.10 s.135; Çadırcı, Musa; *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1991, s.293.

⁵ Duman, *Osmanlı Yıllıkları*, İslam Tarihi Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1982, s.79.

⁶ "*Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan Ermenice salnamenin tab'ına izin verilmesi...*" *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*; ,.H.09-C-1324. D:944,G:52 F:MT.MKT.

⁷ Mc Carty, agm, s.11.

⁸ Duman, *Osmanlı Yıllıkları*, İslam Tarihi Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1982, s.20.

edebilir¹.

Vilâyet salnâmelerinin umumiyetle değilse de ekseriyetle kayıtları güneş ve ay takvimleri, memleketin memurlarının isimleri, yayınlandığı vilâyet ve bağlı sancaklarının tarihini, coğrafyasını, nüfusunu, eğitim ve öğretim durumunu, ahalinin mizacını, hal ve hareketini, yetiştirdiği mahsulât ve hayvanatın cinsi ve mali durumuna ait pek faydalı malumat ve tafsilat içerdiği görülmüştür.² Pazar ve panayır yerleri, gezi ve eğlence alanları, madenler, ormanlar, başlıca fabrika ve benzeri işletmelere ilişkin bilgileri de bulmaktayız. Bunun yanı sıra posta örgütü, vilâyetin hükümet merkezine olan uzaklığına göre telgraf ücret listeleri, bazen vilâyet haritaları bile yıllıklara konulmuştur.³ Vilâyet salnâmeleri genellikle önce bir takvimle başlıyordu. Sonra Osmanlı Devletinin kuruluşundan itibaren tahta geçen Osmanlı Sultanlarının doğum tarihlerini, isimlerini, başa geçiş tarihlerini, saltanat müddetlerini, ölüm tarihlerini, nerede gömülü olduklarını bildiriyordu. Bu vilâyet salnâmeleri yine zaman zaman Osmanlı Devleti vezirlerinin isimlerini, görev sürelerini, kaç defa vezirlik yaptıklarını, resmî daireleri, resmî unvanları, Devletin teşrifat kurallarını Osmanlı Padişahları zamanlarında çıkarılan madalyaların isimlerini, derecelerini, hangi madenden yapılmış olduklarını ve renklerini vermiştir. Dersaadet'den Anadolu ve Rumeli'ne posta işleyen mahallerin tatar seyr-u hareketini ve yol durumunu mesafe cetvellerini, posta tarifesini, posta pullarının rengini, fiyatını, İstanbul postanelerinin adlarını yerini vermiştir.

Dünya Tarihi ile ilgili olarak da o günlerde dünyada bulunan devletlerin adlarını, kuruluş tarihlerini, devletlerin yönetim şekillerini, devlet başkanlarının adlarını, bağlı oldukları hanedanlıkların adlarını, devletlerin, nüfuslarını, askeri güçlerini, kullandıkları paraların ismini, gelir ve giderlerini vermiştir. Vilâyet salnâmelerinin vilâyetle ilgili kayıtlarına gelince vilâyetin idarî taksimatını, devlet dairelerinin adlarını, memur kayıtlarını, vilâyete bağlı sancakların, kazaların, nahiyelerin yönetici ve memur kayıtlarını, vilâyete olan mesafelerini idari birimlere bağlı olan köylerin adetlerini, vilâyete bağlı mutasarrıfların, kaymakamların, nahiyeye müdürlerinin maaşlarını gösteren cetveller, vilâyet ve mülhakatın nüfus kayıtlarını, ziraî ve sanayi üretimlerini, ithalat ve ihracatını gelir ve giderlerini vergilerini kaydeden istatistikleri, vilâyetin tarihi coğrafyasını, mahalli tarihini, madenlerini, ormanlarını halkın konuştuğu dili veren önemli kayıtları neşretmiştir. Dersaadet'den Anadolu

¹ Mc. Carty, agm, s.11.

² Erünsal, agm, s. 198; Mc Carty, agm, s.12, Çadırcı, age, s.293.

³ Çadırcı, *Osmanlı Yıllıkları*, İslam Tarihi Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1982, s.293.

ve Rumeli'ne posta işleyen mahallerin tatar seyr-u hareketini ve mesafe cetvellerini, posta tarifelerini, posta pullarının rengini, fiyatını, telgraf ücretlerini, İstanbul postanelerinin adlarını ve yerini vermiştir.

Vilayet salnameleri, kıtalara göre dinler dağılımının nüfusunu, dünyanın toplam nüfusunu, Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusunu, eyaletlerin nüfusunu, Osmanlı Devleti'nin toplam Müslüman ve gayrimüslim nüfuslarını verdiği gibi ayrıca Osmanlı Vilâyet gazetelerinin adlarını hangi gün nerede yayımlandıklarını abone ücretlerini İstanbul'da nerede abone olunabileceğini göstermiştir.¹ Salmamelerin² bu kayıtları birbirleriyle karşılaştırılarak bir değerlendirmeye tabi tutulup, başka kaynaklar ve arşiv kaynakları ile de desteklendiği takdirde son dönem Osmanlı tarihi ve şehir tarihi araştırmalarına ışık tutacağı şüphesiz olup bu konuda göz ardı edilemeyecek mühim kaynaklardır.

Osmanlı vilâyetleri tarafından bastırılan salnâmeler genelde bilim adamları için devlet salnâmelerinden daha değerlidir. Onlar özellikle İmparatorluğun ekonomik ve sosyal tarihi çalışmaları için önemlidir.³ Bu bakımdan son dönem Osmanlı kentlerinin tarihi için bu yıllıklar, öncelikle başvurulacak kaynak niteliğini taşımaktadırlar.⁴ Bu salnâmeler yayımlandıkları bölgelerin geçmişe uzanan aynaları, düzenli tutulmuş arşiv belgelerini oluştururlar.⁵ Dolayısıyla konuyla ilgili araştırmalar ihmal edilmemesi icap eden müracaat eserlerindedir. Devlet ve vilâyet salnâmelerindeki bilgilerin bazıları hatalıdır. Bu bakımdan salnâmelerdeki tutarsızlık ve hataları göz önüne alarak incelenmelidir.⁶

IV. Özel Sâlnâmeler

Osmanlı Devleti'nde bazı özel kurumlar daha çok Almanak diye nitelendirilebilecek türde Sâlnâmeler yayımlamıştır. Bunların ilki Ali Suavi tarafından *Türkiye Fî Sene 1288* adıyla Paris'te çıkarılmıştır (1871). İkincisi (1872) üçüncüsü (1873) tarihini taşıyan ve bu tarihten sonra çıkıp çıkmadığı bilinmeyen bu Sâlnâmelerden ikincisi ele geçmemiştir. Ali Suavi bunlarda Osmanlı Devleti'nin coğrafi durumu, nüfusu, ziraî ve sınaî üretimi kara ve deniz yolları,

¹ İhan Palalı, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında, (Vilayet Salmamelerine ve Mahalli Kaynaklara Göre)* Diyarbakır, 1869-1905, Malatya 1999. (Basılmamış doktora tezi).

² Osmanlı vilâyet salnâmelerinin listeleri için: bkz. Hasan Duman, *Osmanlı Yıllıkları, İslam Tarihi Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1982.*

³ Mc Carty, agm, s.11.

⁴ M. Çadircı, age, s.293; H. Duman, age, s.25.

⁵ Nesim Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Basını", *Tanzimat'ın 159. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (31 Ekim-3 Kasım 1989), T.T.K, 1994, Ankara, s.75.*

⁶ Mc. Carty, agm, s.13.

ticaret gemileri ve limanları, para ve ölçü birimleri ve şirket hakkında bilgi vermiştir.

Özel Sâlnâmeler içerisinde Ebuzziya Mehmed Tevfik'in yayımladıkları çok başarılı olmuş ve geniş halk kitlelerinin ilgisini çekmiştir. Bunlardan ilki *Salnâme-i Hadîka* adıyla 1290'da basılmıştır. Daha sonra çıkanlar *Sâlnâme-i Ebuzziya*, *Reb-î Ma'rifet* ve *Nevsâl-i Ma'rifet* gibi isimler taşır. 1294 tarihli *Sâlnâme-i Ebuzziya*'nın ilk baskısı padişahın emriyle matbaada iken imha edilmiştir. Ebuzziya Mehmed Tevfik'in neşrettiği Sâlnâmeler gerek muhteva gerekse yayın tekniği bakımından Osmanlı yayıncılığının en seçkin örnekleri arasında yer alır. Bunlar Avrupa'da olduğu gibi gazete ve dergilerde çıkan önemli yazılardan derlemelerin yanı sıra sanat, meslekler ve sağlık gibi konulara dair yazılara yer verilmiştir. Özel Sâlnâmelerden bir kısmı "nevsal" adı altında bazı gazete ve dergi yayıncıları tarafından neşredilmiştir. 1895 tarihinden itibaren Ahmed İhsan'ın çıkardığı *Musavver Nevsâl-i Servet-i Fünûn* türün en önemli örneklerinden biri olup bu adla beş yıl boyunca yayımlanmış, daha sonra neşrine uzunca bir müddet ara verilmiş, 1910 ve 1911 yıllarında *Sâlnâme-i Servet-i Fünûn* adıyla iki defa daha yayımlanmıştır. Dikkat çekici bir muhtevaya sahip olan Milli Nevsal ise malî 1922-1925 yıllarında Kanaat Kütüphanesi tarafından yayımlanmıştır.

Siyasi olaylara en çok yer verilen Sâlnâmelerden biri olan Milli Nevsal'de edebiyat, tarih ve sanat konusunda yazılar da bulunmaktadır. *Nevsâl-i Âfiyet ve Sâlnâme-i Tıbbî adlarıyla* Besim Ömer Paşa'nın malî 1899-1906 yıllarında dört defa çıkardığı Sâlnâmeler Türk tıp tarihi ve sağlık kurumları için önemli bir kaynaktır. Nevsaller arasında muhtevası ve yayın kalitesi bakımından anılmaya değer olan diğer nevsaller de şöyle sıralanabilir: Mehmed Arif, *el-Münakkah* (1292); Hüseyin Vassaf, *Nevsal-i Asr* (1313-1315 üç adet), *Nevsal-ı Malumat* (1315-1317 iki adet); Selanikli Tevkif, *Nevsal-i Askeri* (1316); Osman Ferid ve Ekrem Reşad, *Nevsal-i Ali Osmani* (1325-1327 üç adet); *Nevsal-i Milli*: 1330; Akçuraoğlu Yusuf, *Türk yılı* (1928); *Musavver Nevsal-i Meşahir* (1314); *Nevsal-i Atai* (1321); *Nevsal-i Ragıb* (1324); *Nevsal-i Bahri* (1325); *Musavver Eczacı Sâlnâmesi* (1328); *Şirket-i Hayriye Sâlnâmesi* (1330); *Nevsal-i Edebî* (1340); *Büyük Sâlnâme* (1923-1926).¹

Yukarıda geçen Türkçe yayımlanmış özel Sâlnâmelerin dışında, Osmanlı devleti sınırları dahilinde yabancı dillerde çıkarılan bazı özel Sâlnâmeler, tespit edebildiğimiz kadarıyla, şunlardır. "*Indicatore Oriental*" adıyla yayınlanmak üzere İstanbul'da İngiliz tebaasından Cervati kardeşler tarafından Fransızca basılmak üzere H.1304/M1886 yılında ruhsatı alınan

¹ Aydın. agm., s. 54.

Sâlnâme¹ olup. Arşiv kayıtlarından takip edebildiğimiz kadarıyla bu Sâlnâmelerin yayınlanması bir ara kesintiye uğramış ise de uzun bir uğraşından sonra tekrar H1320/M1902’de ruhsat alınarak bu defa “*Annuaire Oriental* (Sâlnâme-i Şarki) adıyla yayımlanmıştır². Bu konu da çıkarılan başka bir Sâlnâme de Beyrut’da Fransız Öğüst Doblan tarafından H.1312/M1894’de çıkarılmak için ruhsatı alınan *Ticaret Sâlnâmesi*’dir³. Yine Beyrut’da H. 1315/M1897’ de. *El-Camia* veya *Delil-i Beyrut* adıyla çıkarılan Sâlnâmedir⁴. Bir diğeri ise Beyrut’da Katolik matbaasında Arapça ve Fransızca olarak basılan *Takvimü-Beşer* adlı Sâlnâmedir⁵.

Sâlnâmeleri isteyenler istedikleri gibi yayınlamaydı. Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla H 1292 yılından itibaren gerek özel gerek resmi olsun Sâlnâmelerin yayınlanması sıkı bir denetime tabi tutulmuştur⁶.

Sonuç

Tanzimat’tan sonra Osmanlı devleti yayın hayatına giren salnameler 1847’den itibaren yayınlanmaya başlamış olup, “Devlet”, “Nazırlık” ve “Vilayet” Salnameleri adı ile resmi olarak yayınlanmıştır. Bu salnameler devletin idari, askeri ve sosyal durumu ve teşkilatıyla ilgili önemli kayıtlar ihtiva etmekte olup son dönem Osmanlı Devleti ve Osmanlı şehirlerinin idari, askeri, ekonomik, kültürel ve sosyal durumunu aydınlatmak açısından kullanılması gereken önemli kaynaklardır. Özellikle Hicri 1300’den sonra yayınlanan içerikleri bakımından daha mükemmel bir hale gelmiş olup nüfus, eğitim, askeri ve ekonomik alanlarda istatistik açısından önemli bilgilere de yer vermiştir. Ancak bu kaynakları kullanırken baskı hataları ve tekrarlar dikkate alınarak başka kaynaklarla da desteklenmelidir.

Biz bu makalede konuyla ilgili yapılan araştırmalardan tespit edebildiklerimizi ve bugüne kadar kullanılmayan orijinal kaynakları da kullandık. Aynı zamanda II. Abdülhamit döneminde her bakımdan sıkı bir denetime tabi tutularak yayınlandıklarını ve içeriklerinin gittikçe daha mükemmel bir hale geldiklerini ve bugüne kadar hiçbir kaynakta rastlamadığımız özel kişiler tarafından yabancı dilde yayınlanan salnamelere arşiv kayıtlarından tespit ettik.

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi; .02/RA/1304(H),Dosya:1,Gömlük:49, Fon: Yıldız Evrakı, Maarif Nezareti.

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi; .21/L/ 1304 (H) , D:680,G:5, Fon: Maarif Nezareti, Mektubi Kalem.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi; .11/M/1312 (H) , D:261,G:2, F: MF, MKT

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi; . 24/L/1315 (H), D:388, G:43, F:MF, MKT.

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi; .25/L/1319 (H), D:604, G:22, F:MF, MKT.

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi; . 21/L/1320 (H), D:680, G:5, F: MF, MKT.

Sonuç olarak bu kaynakları Osmanlı devletinin her alanda yapmış olduğu ıslahatların gelişme sürecini ve tarihini takip etmenin mümkün olduğunu gördük. Dolayısıyla gerek Türkiye tarihi gerekse bugün Türkiye dışında kalan o gün Osmanlı coğrafyasında bulunan günümüz birçok komşu devletlerin yakınçağ tarihi araştırmalarında ihmal edilmemesi gereken önemli kaynaklardır.

Bibliyografya

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi; 09-M-1263, Dosya=7, Gömlek=1280, Fon: İrade. Mesail-i mühimme.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi; Dosya:158, Gömlek: 8187, Fon: İrade, Dahiliye. H.18-ZA-1263
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi; D:1528 G:107 F: Dahiliye, Mektubi Kalem. 26-ZA-1305.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi; D:2595 G:26.14-S-1310
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi; D:4 G: 48, F:Y. PRK. MK. H.28-R-1306
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi; D.28 G:1311-S-037, F:İ.D. 07-S-1311
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi; İrade-Dahiliye D:543,G:3777,5.04-B-1282(H).
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi; D:543,G:37775. 04-B-1282(H).
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi; D:297,G:18791, F:İ.HR.29-B-1302(H).
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi; H-17-S-1316, D:404, G.28, Fon: MaarifNezareti, Mektubi Kalem
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi; H.26-Z-1280 D:19, G: 40,F: TŞR. BNM.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi; H.12-CA1283,D:554, G:3853, İ-DH.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi; H.09-C- 1324. D:944,G:52 F: MT. MKT.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi; .02/RA/1304(H), Dosya:1, Gömlek:49, Fon: Yıldız Evrakı, Maarif Nezareti.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi; .21/L/ 1304 (H) , D:680,G:5, Fon: Maarif Nezareti, Mektubi Kalem.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi; 11/M/1312 (H) , D:261,G:2, Fon: Maarif Nezareti, Mektubi Kalem.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi; 24/L/1315 (H), D:388, G:43, Fon: Maarif Nezareti, Mektubi Kalem.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi; 25/L/1319 (H), D:604, G:22, Fon: Maarif Nezareti, Mektubi Kalem.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi; 21/L/1320 (H), D:680, G:5, Fon: Maarif Nezareti, Mektubi Kalem.
- Bilgin Aydın, "Salnâme", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt 32. s.52.

- Çadırcı, Musa; *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1991.
- Duman, Hasan, *Osmanlı Yıllıkları*, İslam Tarihi Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1982.
- Düstur*, tertip I. C.I, s.609.
- Erünsal, İsmail, *Osmanlıca Metinler ve Belgeler*, İstanbul 1990,
- Justin Mc Carthy, & J. Dennis Hyde; "Ottoman İmperial And Provincial Salnâmes", Middle East Studies Association, Bulletin C XIII/2 Newyork 1979, s.10.
- Maarif salnâmesi, H.1316
- Milli Nevsal*, İstanbul R.1338 (1922) s. 25.
- Palalı, İhan, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında, (Vilayet Salnamelerine ve Mahalli Kaynaklara Göre)* Diyarbakır, 1869- 1905, Malatya İnönü Üniversitesi S.B.E., 1999. (Basılmamış doktora tezi).
- Pakalın, M. Zeki, ""Salnâme", *The Encyclopedia Of İslam*, Vol, III, Leiden 1995, s. 898.
- Salnâme", *Tarih Deyimleri Sözlüğü*, C.III, s.106-107.
- "Salnâme", *İslam Ansiklopedisi* C.10 s.134.
- Yazıcı, Nesimi. "Tanzimat Dönemi Basını", *Tanzimat'ın 159. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (31 Ekim-3 Kasım 1989)*, T.T.K, Ankara 1994.